

Львівський національний університет імені Івана Франка

КОРПАЛО ОКСАНА РОМАНІВНА

УДК 81'37: 811. 162.1

**СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ОСОБИ
В ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ**

10.02.03 – слов'янські мови

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Львів – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі загального та германського мовознавства ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук
Кононенко Ірина Віталіївна,
ад’юнкт кафедри україністики Варшавського
університету, професор кафедри загального та
германського мовознавства ДВНЗ „Прикарпатський
національний університет імені Василя Стефаника”.

Офіційні опоненти : доктор філологічних наук, професор
Войцева Олена Андріївна,
завідувач кафедри загального і слов’янського
мовознавства Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова;

кандидат філологічних наук, професор
Кравчук Алла Миколаївна,
завідувач кафедри польської філології
Львівського національного університету
імені Івана Франка.

Захист відбудеться 19 квітня 2017 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.051.23 у Львівському національному університеті імені Івана Франка (79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, філологічний факультет, ауд. 312).

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (79005, м. Львів, вулиця Драгоманова, 5).

Автореферат розіслано 17 березня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

У. Б. Добосевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Категорія особи займає важливе місце серед семантико-граматичних категорій, що впливають як на будову реченнєвої моделі, так і на формування комунікативного процесу. Ця категорія належить до однієї з найбільш складних і суперечливих, через що постійно викликає зацікавлення багатьох учених (Е. Беневеніст, О. Бондарко, П. Бонк, В. Брицин, В. Виноградов, І. Вихованець, М. Всеволодова, К. Городенська, Р. Гжегорчикова, В. Дорошевський, Г. Золотова, А. Кіклевич, І. Кононенко, Є. Курилович, І. Кучеренко, В. Лаврентьєв, П. Лекант, О. Леута, О. Мельничук, А. Нагурко, О. Пешковський, Г. Півторак, О. Потебня, М. Плющ, Т. Ріттель, В. Русанівський, З. Салоні, Т. Черниш, Н. Ясакова та ін.).

У лінгвістичних студіях термін „особа” трактується неоднозначно: як один із компонентів (поряд із категоріями часу й модальності) поняття предикативності; як категорія особовості, що протиставляється категорії безособовості; як система особових форм дієслова, взаємопов'язаних із формами займенників; як категорія особи, що протиставлена неособі в іменнику і втілює зміст поняттєвої категорії персональності / імперсональності як складового компонента істот / неістот.

У полоністиці категорія особи розглядається найчастіше як явище морфологічне, тобто як категорія дієслова чи займенника (в дослідженнях А. Вежбіцької, Р. Гжегорчикової, С. Йодловського, К. Каллас, Г. Конечної, Т. Лисаковського, Т. Ріттель, З. Тополінської, О. Волінської та ін.); рідше – іменника (у студіях А. Домбровської, А. Гейнца, А. Нагурко, З. Салоні та ін.); як явище прагматичне (у працях М. Кіти, М. Лазінського, Т. Лисаковського, Р. Ляковського та ін.) або в контрастивних дослідженнях із синтаксису (в роботах Е. Візе, В. Косескої-Тошевої, М. Марцянік, С. Сятковського та ін.).

Незважаючи на активне студіювання, категорія особи потребує комплексного вивчення на тлі всієї граматичної структури мови. Адже донині не до кінця розв'язаними залишаються питання про способи і засоби вираження особи та її семантику, про розмежування особовості й безособовості, про суть поняття безпідметового речення (*zдания bezpodmiotowego*), про диференціацію морфологічної та синтаксичної особи, про співвідношення понять „особа” – „суб'єкт” – „агенс” тощо. Усе це й зумовлює **актуальність** дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертація відповідає напряму науково-дослідної роботи кафедри загального та германського мовознавства ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” „Сучасні проблеми семантики”. Тему дисертації затверджено вченою радою ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” (протокол № 12 від 26 грудня 2013 р.) та уточнено на засіданні цієї ж ради (протокол № 5 від 31 травня 2016 р.).

Мета дослідження – подати цілісну концепцію поняття „особа” як багатоаспектної семантико-граматичної категорії, виявити специфіку її репрезентації в сучасній польській мові, що допоможе з’ясувати низку конкретних питань, пов’язаних із розмежуванням мовної семантики та мисленнево-поняттєвого змісту, який не завжди реалізується в категорійній граматичній системі мови та її одиницях.

Для досягнення поставленої мети слід було розв’язати такі **завдання**:

- 1) осмислити й узагальнити напрацювання сучасної лінгвістики, що стосуються поняття „особа”;
- 2) диференціювати поняття „морфологічна особа” / „синтаксична особа”; „граматичний суб’єкт” / „семантичний суб’єкт”; „агенсивність” / „дезагенсивність”;
- 3) обґрунтувати статус категорії синтаксичної особи, враховуючи, що синтаксична семантика – це передусім семантика відношень;
- 4) представити синтаксичну особу як багатоаспектну семантико-граматичну категорію, що об’єктивується різнорівневими засобами (лексичними, морфологічними, синтаксичними, інтонаційними) з єдиним семантичним значенням;
- 5) визначити специфіку дейктичного й агенсивного значень синтаксичної особи в польській мові та охарактеризувати засоби їх вираження із частковим залученням відповідних даних української мови;
- 6) проаналізувати засоби, що репрезентують різні значення суб’єкта-агенса: означеність, неозначеність, узагальненість, які частково суміщаються.

Об’єктом дослідження стали такі синтаксичні конструкції в польській мові, які полоністи традиційно кваліфікують як речення (*zdania*), тобто передусім ті висловлення (*wypowiedzenia*), що мають присудок у формі особової форми дієслова або складений іменний присудок, але обов’язково з дієслівною зв’язкою. Крім того, вслід за сучасними польськими мовознавцями, реченнями вважаємо також висловлення із предикатами, вираженими формально неособовими дієслівними формами на *-no*, *-to*, інфінітивами, невідмінюваними дієсловами (*czasownikami nieodmiennymi* tzw. *niefleksyjnymi nieosobowymi*) на зразок *trzeba*, *wolno*, *należy*, *strach*, *trudno*, *żal* тощо, позбавленими флексійної граматичної категорії особи.

Предмет аналізу – категорійні ознаки та засоби репрезентації синтаксичної особи в польській мові, які виявляються на різних рівнях мовної системи і виражають усю сукупність семантичного значення особи.

Джерельною базою дослідження слугували художні, частково публіцистичні та офіційно-ділові мікротексти, взяті в основному з електронного корпусу польської мови (*Narodowego Korpusu Języka Polskiego*), а також виписані з окремих творів польської та (для зіставлення) української

художньої літератури. Створена картотека налічує понад 4000 одиниць. При описі диференційних ознак порівнюваних структур допускалась можливість конструювання і/чи трансформації синтаксичних одиниць для з'ясування синтаксичних і семантичних подібностей та відмінностей між ними.

Методи дослідження. Для виявлення специфіки мовного матеріалу в дисертації застосовано передусім описовий та зіставний методи, що дозволило з'ясувати й узагальнити розмаїті погляди лінгвістів на проблеми, пов'язані з вивченням категорії особи. Зіставно-типологічний метод дав змогу здійснити аналіз мовних особливостей польської мови на тлі схожих чи відмінних явищ української. Враховуючи, що сучасні дослідження не повинні обмежуватися рамками одного напрямку, для багатоаспектного аналізу було застосовано загальнонаукові методи та прийоми – спостереження, інтерпретації, індукції та дедукції, аналіз тотожностей і відмінностей мовних явищ. Ключовими принципами наукового лінгвістичного аналізу в дисертації стали принципи комплексного аналізу, єдності критеріїв, рівневий, ієрархічний, термінологічної визначеності.

Наукова **новизна** дослідження полягає в тому, що в ньому вперше з позицій структурно-семантичного підходу до вивчення мовних явищ здійснено комплексний аналіз багатоаспектної категорії особи на матеріалі польської мови; з'ясовано, що категорія синтаксичної особи має предикативний і непередикативний вияв; запроваджено до наукового вжитку поняття *суб'єктне* і *несуб'єктне* значення кличного відмінка; охарактеризовано різновиди речень із семантикою означеності, неозначеності й узагальненості особи та різнорівневі засоби її вираження.

Теоретичне значення. Здійснене дослідження дозволить глибше пізнати сутність семантико-граматичної категорії особи, розширити уявлення про зв'язки між лексичним, морфологічним і синтаксичним рівнями мовної системи, уточнити типологію простого речення в польській мові.

Практична цінність дослідження полягає в можливості застосування його результатів у процесі викладання теоретичних курсів із граматики сучасної польської мови, у підготовці підручників і навчальних посібників із синтаксису. Отримані відомості будуть корисними в навчальних цілях при вивченні польської мови як іноземної.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження отримані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення й практичні результати дисертації апробовані на VII Міжнародній науково-практичній конференції „Лінгвістика. Комунікація. Освіта” (м. Луганськ – 27-28 березня 2014 р.); XIV Міжнародних славистичних читаннях, присвячених пам'яті акад. Л. А. Булаховського (м. Київ – 25 квітня 2014 р.); Всеукраїнській

науковій конференції „Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки”, присвяченій пам’яті професора Дмитра Бучка (м. Тернопіль – 13-14 листопада 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні питання філологічних наук: наукові дискусії” (м. Одеса – 14-15 листопада 2014 р.); Міжнародних наукових читаннях, присвячених пам’яті доктора філологічних наук, професора Ніни Василівни Гуйванюк (м. Чернівці – 14 листопада 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції „Людина як суб’єкт міжнародної комунікації: сучасні тенденції у філології, перекладі та навчанні іноземних мов” (м. Львів – 26-27 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції „І Таврійські філологічні читання” (м. Херсон – 27-28 лютого 2015 р.); Міжнародній конференції молодих українців та дослідників східної слов’янщини (м. Варшава – 20 травня 2015 р.); XII Міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (м. Івано-Франківськ – 29-30 вересня 2015 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції „Рідне слово в етнокультурному вимірі” (м. Дрогобич – 22-23 жовтня 2015 р.), а також на щорічних науково-звітних конференціях та наукових семінарах викладачів та аспірантів кафедри загального і германського мовознавства ДВЗН „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” (Івано-Франківськ, 2014-2017 роки).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення дисертації висвітлено у 15 публікаціях, серед яких колективна монографія „Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов”, 13 одноосібних статей, надрукованих у затверджених наукових фахових виданнях України, та одна – в закордонному виданні.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (282 позиції). Загальний обсяг роботи – 197 сторінок, із них – 174 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність; проаналізовано стан вивчення наукової проблеми; визначено мету, завдання, об’єкт, предмет і методи дослідження, його джерельну базу; з’ясовано наукову новизну; окреслено теоретичну і практичну цінність одержаних результатів та форми їх апробації; зазначено кількість публікацій, що відображають загальну концепцію виконаного дослідження.

У першому розділі „**Теоретичні основи дослідження семантико-граматичних категорій**” розглянуто типологію різних підходів до вивчення граматики, окреслено проблеми класифікації семантико-граматичних категорій, визначено основи дослідження категорії особи у вимірах смислової та формальної організації речення, зроблено спробу впорядкувати різночитання в

термінології.

У сучасному мовознавстві пріоритетним стало вивчення мовних явищ від значення до форми, що дає змогу виявити способи об'єктивації мисленневих категорій. У нашій роботі ми опираємося в основному на два аспекти дослідження синтаксису – семантичний і формальний, що перебувають у взаємодії і виявляють особливості функціонування синтаксичних одиниць.

Дослідження категорійної структури речення, категорійної взаємодії речення з категоріями інших рівнів стосуються кардинальних проблем граматики, частково розв'язаних і тих, що потребують свого розв'язання. Адже, з одного боку, категорія має системно-структурний зміст як визначальний компонент горизонтальної та вертикальної побудови інтерпретаційної моделі мови, з іншого – це методологічне поняття, яке є інструментом пізнання та типологізації мовного матеріалу.

Відомі різні спроби визначення поняття граматичної категорії, що зводять його до основного значення, до вираження відношень через протиставлення двох (і більше) граматичних значень, до єдності „взаємовиключних протилежностей” (Д. Штелінг). У її системній організації незмінним і домінантним залишається інваріантне структурне, семантичне і функціональне ядро. Наприклад, граматична категорія особи в дієсловах – це таке загальне родове граматичне поняття, якому підпорядковані три види граматичні значення 1-ої, 2-ої і 3-ої осіб, виражених за допомогою системи певних граматичних форм і об'єднаних єдиним категорійним значенням. Отже, *граматична категорія* – інтегральна одиниця мови, яка об'єднує загальним граматичним значенням кілька протиставлених одне одному формально виражених родових (морфологічних чи/і синтаксичних) значень. Поєднання семантичних складників, що виражаються через сукупність різноманітних мовних засобів (лексичних, морфологічних і синтаксичних), розглядаємо як *семантичну категорію*.

У польському мовознавстві особа розглядається передусім як дієслівна та займенникова категорія, що виконує дейктичну функцію; як один із засобів мови, що актуалізує висловлення, тобто вказує на учасників комунікації. У роботі ми розрізняємо поняття „морфологічна особа” і „синтаксична особа”, незважаючи на їх семантичну схожість, з огляду на такі чинники:

- категорії морфологічної і синтаксичної особи мають різні засоби вираження. Морфологічна особа – це насамперед словозмінна категорія дієслова і лексико-граматична категорія займенника. Категорія синтаксичної особи, спираючись у реченні на особу морфологічну, виявляє себе в ширшому ракурсі. Так, у реченні *Pamiętasz, babciu, Wojtkę?* (К.Масіос) значення 2-ої синтаксичної особи виражається (крім особової форми дієслова) також за допомогою звертання та питальної інтонації;

- на морфологічному рівні незмінні форми дієслова (інфінітив, безособові дієслова, предикативні форми на *-no, -to*) не змінюються за особами, але в реченні завдяки синтаксично-інтонаційним засобам можуть вказувати на особу. Наприклад, у реченні *Mnie by krzyknąć, a nie wam* (W. Berent) завдяки наявності займенника (*mnie*) в позиції семантичного суб'єкта існує вказівка на 1-у особу;
- синтаксична особа – обов'язковий атрибут речення, компонент висловлення, що перебуває у взаємодії з предикатом. Морфологічний показник особи може бути відсутній, як-от у реченнях: *Noce i dni! I pory roku krążyć zaczął znów, Jak obieg krwi: Lato, jesień, zima, wiosna* (E. Stachura), але іменники, виконуючи функцію головного члена, експлікують предикативне значення 3-ої синтаксичної особи;
- морфологічна й синтаксична категорії виконують різні, хоча й суміжні, функції, зокрема, морфологічна категорія особи виконує дейктичну функцію, а синтаксична – і дейктичну, і агенсивну, виражаючи означеність, неозначеність, узагальненість особи чи, зрідка, безособовість;
- синтаксична особа – категорія багатоаспектна, морфологічна особа – категорія моноаспектна.

Термін „суб'єкт”, перенесений у граматику з логіки, належить до понять, що відображають структуру процесу мислення. У полоністиці термін „суб'єкт” більшість учених вважають неграматичною величиною, натомість активно послуговуються терміном „podmiot”, уточнюючи його значення використанням словосполучень на зразок „podmiot domyślny”, „podmiot logiczny”, „podmiot osobowy”, „podmiot nieosobowy”, „podmiot nieokreślony”, „podmiot wszechobecny”, „podmiot realny” і т.д. На думку О. Волінської, впровадження таких термінів виразно демонструє змішування формальних і семантичних ознак із наданням пріоритету другим. Тобто, визнаючи, що непрямі відмінки мають семантику суб'єкта, польські граматики намагаються „примирити” традиційну граматику із логічним ученням, при цьому по-різному трактуючи синтаксичну функцію непрямого відмінка, що має семантику носія дії або стану, – то як функцію підмета, то як додатка.

Для нашого дослідження важливим є розрізнення понять „граматичний суб'єкт” і „семантичний суб'єкт”. Граматичний суб'єкт (підмет) стосується формально-синтаксичної структури речення, семантичний – відіграє важливу роль у формуванні його семантичної структури. Найбільш прийнятним для нас є визначення, за яким „суб'єкт” – це компонент семантичної структури речення, що позначає діяча (агенса або носія стану) і формує семантичну структуру речення. Семантичний суб'єкт у такому розумінні не збігається з граматичним суб'єктом і визначається на основі семантико-синтаксичних відношень.

У польському мовознавстві теорія односкладного речення не набула поширення. В сучасних граматиках частіше використовують термін „безпідметове речення” („zдание bezpodmiotowe”), вважаючи такими речення, в яких немає підмета і його неможливо домислити ані завдяки формі присудка, ані завдяки контексту, наприклад: *Zachmyrzyło się. Kluje mnie w boku.* При такому трактуванні польські „безпідметові речення” певною мірою співвідносні з безособовими реченнями в українській мові. Різноміт у термінології ускладнює виклад матеріалу, тому в дисертації, щоб уникнути термінологічної непослідовності у тлумаченні тих самих або схожих явищ, користуємося більш усталеними і звичними для нас термінами: „двоскладні”/ „односкладні”, „означено-особові”, „неозначено-особові”, „узагальнено-особові”, „безособові”, „повні”/„неповні” речення тощо, водночас добре розуміючи, що в обох мовах еквівалентність таких речень тільки часткова.

Вихідними положеннями дослідження категорії особи є визнання її реалізації на різних мовних рівнях, що зумовлено природою мови. Дотримання рівневого принципу аналізу дає змогу не тільки визначити предмет опису, але й відобразити ієрархію відповідних граматичних значень і категорій.

У другому розділі „**Граматичні засоби вираження синтаксичної особи в польській мові**” йдеться передусім про морфологічні засоби репрезентації категорії синтаксичної особи.

У сучасній лінгвістиці поняття „особа” транспонується насамперед до змісту граматичної категорії особи дієслова. Дієслівні форми виражають відношення дії до суб’єкта дії з погляду того, хто говорить. Виконавцем дії чи носієм стану може бути адресант, адресат або особа чи предмет, що не беруть участі в процесі комунікації. Враховуючи форми і функції польських дієслів у способі вираження особи, польські граматики поділяють їх переважно на дві кількісно неспівмірні групи: особові (*osobowe*), ті, що змінюються за особами і за допомогою відповідних флексій вказують на виконавця дії, і неособові (*nieosobowe*), які не мають такої властивості. До останніх зараховують інфінітив (*kochać*), дієприкметники (*kochający, kochany*), дієприслівники (*kochając*), форми на *-no, -to* (*kochano*); предикативи типу *trzeba, można, wolno, warto, widać*, а також *szkoda, żal, wstyd* тощо і доволі численну групу лексем, омонімічних до прислівників, що виконують функцію головного члена в синтаксичних структурах на зразок *Nudno mi. Dziecku zimno. Ależ tu cicho. Duszno dzisiaj.*

Особові форми дієслова служать для ідентифікації єдиного члена речення – підмета, суб’єкта речення, аргумента – учасника ситуації, при цьому він може бути об’єктивованим (*obecny*), потенційним (*domyślny*), неозначеним (*nieoznaczony, brakujący*). У польській мові дієслівна особова форма вважається достатньою для вираження значення особи, передаючи інформацію і про дію, і про особу-виконавця або носія цієї дії чи стану, і про співвіднесеність речення з дійсністю, що зумовлює елімінацію підмета-займенника. Ця самодостатність

особливо виразно проявляється у польських формах минулого часу та умовного способу, в яких, на відміну від українських, закінчення є виразниками не лише роду і числа, а й особи, пор.: *mówilem* // я говорив, *mówileś* // ти говорив, *mówił* // він говорив; *mówiłam* // я говорила, *mówiłaś* // ти говорила, *mówiła* // вона говорила і т. д.

Словозмінна категорія особи дієслова є інтегральним елементом і входить у більш широку категорію – категорію особовості / безособовості. Причому особовість / безособовість – це не дві окремі категорії, а два полюси одного явища, оскільки така опозиція є результатом розщеплення єдиного абстрактного значення (відношення дії до граматичного суб'єкта) на два значення: співвіднесеність дії з граматичним суб'єктом і безвідносність дії до граматичного суб'єкта. Значення особовості й безособовості часто взаємозалежні та взаємоперехідні.

Учасниками комунікативного акту завжди є особи. У системі особових займенників основна опозиція ґрунтується на протиставленні осіб за участю в діалозі: мовець (1-а особа) протиставляється адресатові (2-а особа). Цим пояснюється маркованість 1-ої та 2-ої особи, що становлять центр функціональної категорії особовості: вони вказують тільки на людей.

Семантичне значення 1-ої особи однини – мовець, суб'єкт повідомлення – найбільш стійке й окреслене. Кожне *ja* має свою власну референцію і відповідає кожен раз єдиному конкретному індивіду.

Реалізація особових займенників 2-ої особи пов'язана насамперед із такою специфічною сферою мовної комунікації, як апеляція, а також співвідношеннями, що визначаються загальними категоріями „нейтральність” і „ввічливість”. Особливість уживання форм 2-ої особи в польській мові добре видно на тлі відповідних українських конструкцій (для української мови це звична система, яка створюється протиставленням нейтральної форми *ти* (2-а особа однини) і двох ввічливих форм *ви* (2-а особа множини) і *Ви* (2-а особа однини)). У польській мові при апеляції до адресата за умови, що розмова ведеться з незнайомими людьми, коли місце розмови – публічне, коли співрозмовники ще не на *ty*, характерною рисою є відсутність матеріального вираження особових займенників 2-ої особи у називному відмінку і введення замість них іменників *pan / pani*. Деякі польські лінгвісти вважають, що в такому разі вони змінюють свою частиномовну належність і стають т. зв. гонорифікативними займенниками (Р. Гуца, М. Лазінський), або квазі-займенниками (Т. Лисаковський). У цьому значенні вони вживаються в таких контекстах, у яких в українській мові звучало б увічливе *Ви*, і поєднуються з дієсловами у формі 3-ої особи однини, пор.: *Przecież pan mnie wcale nie zna!* // Але Ви мене зовсім не знаєте. Архаїчною формою у польській мові вважається поєднання слів *pan / pani* з дієсловами у 2-ій особі однини, що трапляється або в розмовному, або в художньому стилях, наприклад: *Ach, panie, co ja pani będę opowiadał? Sam pan wiesz. Gdzie pan wtedy byłeś?* (J. Iwaszkiewicz).

Сфера 3-ої особи неоднорідна. У системі особових займенників 3-я особа протиставляється 1-ій та 2-ій насамперед за ознакою участі / неучасті в комунікативному акті, що впливає на їхню функціональну спрямованість: займенники 1-ої і 2-ої особи виконують тільки вказівну функцію, а займенники 3-ої особи – вказівно-анафоричну. Крім того, займенники 3-ої особи можуть вказувати не тільки на особу, а й на предмет. Однак 3-я особа не може бути вилучена зі структури категорії синтаксичної особи, оскільки, позначаючи предмет повідомлення, опосередковано є учасником комунікації. Тому загальноприйнятою є думка про тричленну парадигму категорії особи, в якій стійкою є внутрішня опозиція: 1-а і 2-а особи / 3-я особа.

Із категорією особи тісно пов'язане граматичне значення числа. Хоч особові займенники *ja – ty, ty – wy* протиставляються як суплетивні форми однини і множини, категорія числа в них не має словозмінного характеру подібно до іменника, тому *ty* і *wy* справедливо визнають окремими словами, а не формами слів. Функціональні відношення між 1-ою і 2-ою особою однини та відповідно 1-ою і 2-ою особою множини нагадують відношення між власним іменем і т. зв. еліптичною множиною (*liczbą mnogą eliptyczną*) цього імені (*Romkowie* – то не *Romek 1 + Romek 2*, а *Romek + inni*), на противагу відношенням, які існують між формами однини і множини займенників 3-ої особи, де *oni = on + on + on* і т. д. Польські дослідники виокремлюють для 1-ої особи множини інклюзивну (включає мовця, слухача і, можливо, інших) та ексклюзивну (включає мовця та інших, але виключає слухача) форми. Загалом же можна констатувати, що у множині особа виражається „розширено” і „дифузно” і „є фактором не множинності, а необмеженості” (Е. Бенвеніст).

За кожною дієслівною формою та особовими займенниками закріплені певні первинні і вторинні значення. Основними вторинними функціями конгруентних займенниково-дієслівних форм є такі: 1) 1-а особа однини для позначення а) власної сутності людини в довіллі: *Ale moje ja ... ma swe własne, suwerenne istnienie, jest jedynym takim pośród obiektów, co wydaje znaki o swym losie* (P.Wierzbicki); б) сукупності осіб, об'єднаних якоюсь спільною ознакою: *Trwaj, chwilo,... jesteś piękna, dopóki ja jestem młoda. Chwilo! Trwaj! – wołają kobiety* (К.Кофта); 2) *ty* замість 1-ої особи однини, яку розглядають а) як особу достоїнства (*osobą godnościową*), т. зв. „монаршу” особу: *My z Bożej łaski król...*) або б) як особу авторську, ораторську: *Dochodzimy do wniosku...* (замість: *Doszedłem do wniosku...*); 3) *ty* інклюзивне, узагальнене: *My zbudujemy Polskę wolnych ludzi*; 4) *ty* замість а) 2-ої особи однини чи множини для передачі доброзичливого, дещо фамільярного ставлення до співрозмовника: *Jak się czujemy?* або б) 2-ої чи 3-ої особи однини в розмові дорослого з дитиною: *Jesteśmy taki malutki*.

Категорія особи в іменнику в семантико-функціональному сенсі виконує передусім сигніфікативну функцію – позначає особу в класі власних і загальних назв людей. Власні назви можуть ідентифікувати будь-яку особу,

навіть особу мовця, семантично дублюючи займенник 1-ої особи: – *Dzień dobry, to ja, Stanisław Madej* (J. Grzegorzczak); називати адресата мовлення, виконуючи функцію звертання: – *Kasiu, zapytaj, kto kawy, kto herbaty* (G. Plebanek); експлікувати об'єкт повідомлення в усіх інших випадках: – *Czy Chopin był polskim Francuzem, czy francuskim Polakiem?* (M. Gretkowska). Іменники загальні назви у прямому значенні завжди означають предмет повідомлення, що не бере участі в мовленні.

Генетично значення особи в іменнику пов'язане з категорією істоти / неістоти і роду. Граматична категорія роду іменників, що є назвами осіб, первинно семантична, тобто фактично збігається з поняттєвою категорією статі. У польській мові протиставлення назв осіб чоловічої статі номінаціям усіх інших істот і предметів об'єктивувалося в особливу категорію особи чоловічої статі – персональності (*osobowości*), чоловічо-особову форму. Польська мова, таким чином, розрізняє, крім чоловічого, жіночого і середнього родів, два особливі роди для множини: чоловічо-особовий (*męskoosobowy*) – стосовно назв осіб чоловічої статі і нечоловічо-особовий (*niemęskoosobowy*) – стосовно назв осіб жіночої статі та назв тварин, предметів чи понять без огляду на їх граматичний рід. Розрізнення чоловічо-особових і нечоловічо-особових форм іменників зумовлює форми залежних від них прикметників, дієприкметників, займенників прикметникового типу, деяких числівників та дієслів-присудків. Пор., наприклад: *Ci zdolni uczniowie uczyli się szybko* (іменник – *męskoosobowy*) і *Te piękne krzewy kwitły cudownie* (іменник – *niemęskoosobowy*). У системі польської мови від кожного іменника, що є назвою особи чоловічої статі, можна утворити нечоловічо-особову форму з конотацією іронії або презирства, пор.: *Generalowie przyjechali znakomici* (нейтральне) і *Generały przyjechali znakomite* (негативне).

Усвідомлення семантичної основи взаємодії та функціонального спрямування морфологічних категорій імені та дієслова сприяло уточненню граматичних характеристик іменника й розширенню меж граматичної категорії особи. Категорія особи в іменнику характеризує відношення суб'єкта до дії, процесу або стану з погляду мовця і передається кличним і називним відмінками: кличний указує на суб'єкт, який бере участь у комунікативному акті, а називний – на не-учасника мовленнєвої ситуації. Відтак суб'єктна функція кличного орієнтована на другу особу, а називного – на третю. У реченні, де особа і число предиката залежать від особи й числа іменника у кличному відмінку, тобто в реченнях із суб'єктним звертанням на зразок *Hej, hej, hej, sokoły, omijajcie góry, lasy, doły* (T. Padura), експліковане дейктичне значення 2-ої особи водночас репрезентує зону мовця. Несуб'єктні звертання, як-от у реченні *Lato, jakże cię ubłagać?* (K. Gałczyński), є згорнутими висловленнями, що мають потенційну предикативність, міра вияву якої може бути різною. Комплексний аналіз іменникових граматичних категорій дозволив з'ясувати невластивий характер категорії особи, що морфологічно виявляється в дієслові, але семантично формується в іменникові.

У третьому розділі „Категорія синтаксичної особи у функціонально-семантичному вимірі” проаналізовано дейктичний і агенсивний аспекти синтаксичної особи.

Семантико-граматична категорія особи є передусім категорією дейктичною. Лінгвісти цілком умотивовано визнають виразниками категорії особи займенники, характерною ознакою яких і є дейктична функція, тому що поза ситуацією, поза контекстом вони не називають жодних об’єктів чи ознак навколишньої дійсності, а лише вказують на них. Особові займенники можуть ідентифікувати будь-якого учасника описуваної ситуації. Наприклад, у реченні на зразок *Czy ty powiedziałaś mi o niej?* одночасно існує вказівка і на мовця (*ty*), і на адресата мовлення (*mi*), і на об’єкт мовлення (*o niej*). Тому вважаємо за необхідне поділити засоби вираження дейктичного значення на предикативні і непередикативні. Предикативні (основні) засоби пов’язані з формуванням моделі речення, у той час як непередикативні (допоміжні) не виконують цієї функції. Наприклад, у реченні *Znane jest mi twoje męstwo* (A.Sapkowski) займенник *mi* опосередковано виражає значення 1-ої особи, займенник *twoje* – 2-ої особи, але основним (предикативним) є значення 3-ої особи (*męstwo*).

Займенники інших розрядів (окрім особових), а також вказівні прислівники й частки, прикметники та деякі числівники також беруть участь в актуалізації учасників комунікації, визначаючи, однак, більшою мірою агенсивний, а не дейктичний план реалізації синтаксичної особи.

Поділ речень на агенсивні й дезагенсивні не збігається з їх поділом на особові й безособові. Для розуміння цього важливо розрізнити поняття „граматичний суб’єкт” і „семантичний суб’єкт”. Семантичний суб’єкт виражається або називним відмінком (тоді він збігається із граматичним суб’єктом), або непрямыми відмінками, тобто займає залежну синтаксичну позицію, пор.: *Ja się smucę – Smutno mi; Ja odczuwam ból – Boli mnie*. Завдяки наявності в структурі багатьох речень семантичного суб’єкта їх зміст може співвідноситися з мовцем (*Nudzi mi się*), співрозмовником (*Dobre ci się spało?*) чи третьою особою (*Dziecku się chce psosić*). Як свідчать сучасні дослідження, роль усіх відмінкових форм зі значенням суб’єкта дії в семантичній структурі речення однакова, а тому значення деяких термінів (як-от „безособове речення”) визначене на основі власне формального критерію – відсутності в реченні імені в називному відмінку. По суті, в таких реченнях не підмет виражений іменником чи особовим займенником у формі непрямого відмінка, а носій ознаки чи виконавець дії, тобто семантичний суб’єкт, суб’єктна синтаксема. Предикативна форма в таких конструкціях – це або безособово-предикативні слова (*gorąco mi, ciężko tu jest*), або безособові дієслова (*mdli mnie, powodzi mi się*), або інфінітиви – незалежні чи в поєднанні з безособовими дієсловами або з т.зв. словами категорії стану (*czuć od niego, stać ją na kupno, chce mi się jeść, grzech ci kłamać*), тобто це речення, які в польському

мовознавстві традиційно вважаються безпідметовими. Використання цього терміна не викликає заперечень, якщо погодитися з думкою, що підмет може виражатися тільки формою називного відмінка. Якщо ж відмовитися від такого трактування і визнати, що підметом може бути й іменник чи займенник у формі непрямого відмінка, то це означатиме відхід від формального трактування односкладності речення і прийняття його фактичної структурно-семантичної двоскладності.

Незважаючи на існування різних поглядів, мовознавці сходяться в тому, що є лише обмежена кількість речень, які в принципі не можуть мати виконавця, тобто є безсуб'єктними, дезагенсними. До цієї групи дослідники зараховують конструкції, які формують предикат у найбільш „знеособленій” формі 3-ої особи однини теперішнього (*świta, rozwidnia się, dnieje*) або середнього роду минулого часу (*ściemniało (się), zagrzmiało, zblisło*), що означає стан природи чи процес у довіклі.

Враховуючи наявність (експліцитну чи імпліцитну) семантичного суб'єкта, зумовлену потребою актуалізувати або не актуалізувати діяча та інформаційною заданістю особи – конкретної, невизначеної чи узагальненої, речення можна поділити на означено-суб'єктні, неозначено-суб'єктні й узагальнено-суб'єктні.

На означений агенс (конкретне джерело дії або носія стану) в польській мові вказують підмети у двоскладному реченні, особові флексії дієслівних форм дійсного, умовного і наказового способів, а також непрямі відмінки особових займенників та іменників. Засоби вираження граматичного суб'єкта зумовлені структурою речення, пор.: *Chłopak nie spał – Chłopaku się nie spało; Chłopca już w kościele nie było – Chłopiec był w kościele; Śnieg zawiął droge – Droge zawiąło śniegiem.*

Суб'єкт-агенс може бути формально не виражений, як-от у безособових чи інфінітивних реченнях, однак це не означає, що в реченні відсутнє значення відношення дії до діяча. З позицій семантичного синтаксису дія в інфінітивних реченнях трактується як така, яку необхідно, бажано і т. ін. здійснити в майбутньому конкретній або узагальненій особі, тобто інфінітивні речення не є безагенсними, хоча форма головного члена не вказує на особу. Варто говорити не про безособовість інфінітива, а про його інертність щодо категорії особи, морфологічної і навіть синтаксичної. Давальний відмінок у позиції семантичного суб'єкта в інфінітивному реченні виражає віднесеність предикативної ознаки до її носія, наприклад: *A choć mi teraz siebie oczyma nie dostać (nie mogę)* (J. Słowacki); - *A po co im strzelać do księdza?(oni nie powinni strzelać)* (J. Iwaszkiewicz).

Невербалізований, але конкретний суб'єкт може підказуватися ситуацією, контекстом, інтонацією. Так, тяжіння до вказівки на першу особу при відсутності давального агенсивного виявляють питальні інфінітивні речення:

Boże, co robić, co robić? (M. Sokołowski). Очевидно, саме модальне значення невпевненості в аспекті категорії особовості акцентує на тому, що дія-стан співвідноситься з особою мовця. Без давального агенсивного вживаються інфінітивні речення, які виражають категоричний наказ, допоміжну функцію при цьому виконує спонукальна інтонація. Інфінітив у таких реченнях функціонально збігається зі значенням форм наказового способу і тому найчастіше асоціюється з адресатом, наприклад: – *No, dobry piesek, dobry... A teraz leżeć! Leżeć!* (J. Machulski).

До означено-суб'єктних відносимо також речення, у яких предикат означає стан людини. За наявності давального агенсивного носій стану може співвідноситись із першою (*Tylko kręci mi się w głowie* (M. Jarosz)), другою (*Nudzi ci się? Jak ci się nudzi, to złap się wreszcie za jakąś robotę* (M. Maliński)) або третьою особою (*Dobrze mu się jednak spało* (T. Bołdak-Janowska)).

Про неозначеність суб'єкта дії чи стану можна говорити тоді, коли він невідомий чи навмисно не названий через його неважливість для змісту повідомлення на відповідний момент для мовця. Неозначеність синтаксичної особи, на відміну від однойменної морфологічної категорії, має значно ширший спектр засобів вираження. Традиційно до речень із неозначеним виконавцем дії в сучасних слов'янських мовах зараховують конструкції із третьоособовим суб'єктом (С. Сятковський, В. Лаврентьев, Н. Ясакова). Цьому сприяє онтологічна віддаленість третьої особи від центру дейктичної означеності та індивідності, що й зумовлює формування в її межах специфічних способів репрезентації неозначених суб'єктів.

Серед речень із третьоособовим суб'єктом зі значенням неозначеності в польській мові виділяємо: 1) двоскладні речення: а) з підметом, вираженим неозначеними (*nieokreślonymi*) займенниками: *ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek, byle kto, byle co*: *Ktoś zatelefonował*; б) зі складеним іменним присудком (*orzeczeniem imiennym złożonym*), у якому зв'язкою виступають словоформи дієслів *być* або *zostać*, а іменна частина виражена пасивним дієприкметником: *Poczta jest doręczana raz dziennie; Dziecko zostało przyjęte do szkoły*; 2) односкладні неозначено-особові речення: *Wczoraj wygrali mecz*; 3) речення з предикатами на *-no, -to*, наприклад: *Muzeum otwarto dla zwiedzających*.

Центром функціонально-семантичного поля неозначеної особи вважають неозначені займенники, які вказують на неокресленість, невизначеність особи чи іншої істоти або предмета. Наприклад, займенник *ktoś* може вказувати на: а) невідому людину (*Zanim Heinz usłyszał odpowiedź, ktoś cicho zapukał do drzwi* (M. Czubał)); б) людину, яка є представником певної групи осіб (*To choruje ktoś z mojej najbliższej rodziny* (Z. Smektała)); в) на конкретну людину, не названу з якихось міркувань, зокрема з метою створення інтриги, кокетування (– *To ty, Kasiu? – No, ja i jeszcze ktoś* (D. Banek)) тощо.

Ізосемічним способом експлікації неозначеності особи є односкладні неозначено-особові речення, своєрідність змісту й будови яких полягає в тому, що суб'єкт дії, уявлення про який виникає завдяки наявній у реченні множинній дієслівній формі головного члена, стосується багатьох невизначених осіб. Існують різні ступені неозначеності суб'єкта дії в неозначено-особових реченнях, при цьому агенс може мислитися як одна неозначена особа (*Zatelefonowali do lekarza domowego* (B. Pietkiewicz)), як декілька неозначених осіб (– *Tak was w szkole uczą?* (M. Borowa)) або як неозначена кількість осіб (*W Polsce w tym dniu idą również na groby swoich bliskich* (M. Chołodowski)).

Продуктивним способом мовної репрезентації неозначено-особового суб'єкта в польській мові є конструкції з предикативними формами на *-no, -to*, які в польських граматиках кваліфікуються як неособові невідмінювані форми дієслова. Речення з предикатами на *-no, -to* у польській мові, на відміну від української, орієнтовані тільки на минулий час (в українській – на минулий і майбутній), не вживаються з дієслівними зв'язками, представлені лише двочленими структурами на зразок *Na zebraniu uchwalono rezolucje* і виражають наслідок тільки людської діяльності. Відсутність підмета в називному відмінку, т.зв. постійний нуль (*zero stałe*), в таких реченнях є облігаторним явищем головно з формального погляду, однак ці форми семантично мають категорію особи, яку на підставі самої форми не можна конкретно визначити, але можна окреслити принаймні в такий спосіб: *не я, не ми*, але *ти, ви, вони*, тобто мовець виключений з переліку можливих виконавців дії. Неозначеність діяча в таких реченнях є явищем суто синтаксичним. Неоднотипні за рівнем означеності суб'єкта такі структури, з одного боку, межують з означено-особовими, з другого – з узагальнено-особовими реченнями.

Семантику узагальненості особи в польській мові можуть виражати як двоскладні, так і односкладні конструкції. Узагальнену семантику передають двоскладні речення в таких випадках: 1) коли підмет виражений іменником *człowiek*: *Nigdy człowiek nie wie, co go jutro spotka* (A. Stasiuk); 2) коли в ролі підмета виступають означальні (uogólniające: *wszyscy, każdy, żaden*) і заперечні (*przeczące: nikt, nic*) займенники, які вказують на всю сукупність істот або неістот якогось класу: *Każdy ma swoje prawdy* (M.Gretkowska). На семантику названих займенників суттєво впливає контекст, звужуючи коло суб'єktiv-виконавців дії, виокремлюючи невелику групу осіб (або навіть одну особу) серед множини подібних, однак зберігаючи при цьому значення узагальненості, наприклад: *Każdy z nas ma swoją działkę* (M. Krajewski).

Продуктивним способом представлення узагальнено-особової семантики є речення з дієслівною формою у 2-ій особі однини дійсного або наказового способу, як-от у прислів'ях на зразок *Gęsto siejesz, gęsto zbierasz; Długo myśl, a prędko czyń* чи в релігійно-моральних повчаннях із декалогу: *Czcij ojca twego i matkę swoją*.

Своєрідний різновид узагальнено-суб'єктних речень із дієсловом у формі 2-ої особи однини становлять структури з т. зв. частковою узагальненістю. Вони означають дію або стан самого оповідача, виражаючи в узагальненій формі його інтимні думки, настрої та переживання, що можуть бути типовими й для багатьох інших: *A gdy jesteś okupowanym, to nawet powietrze, którym oddychasz, jest ciężkie* (Gazeta Wyborcza).

Типовим для польської мови є вираження узагальненої дії реченнями з предикатом „дієслово 3-ої особи однини + *się*” на кшталт *mówi się, bawilo się*, що утворює окремий словотвірно-семантично-синтаксичний (*słowotwórczo-semantyczno-składniowy*) тип, т.зв. слов'янський ергатив, що стосується тільки дій і стану людини: *Bywało się i pod wozem i na wozie*. Ергативні конструкції навіть при апеляції до когось одного сприймаються як такі, в яких сказане стосується всіх, кожного, як-от у реченні: *Nie rozmawia się z pełnymi ustami, je się z ustami zamkniętymi* (Т. Rojek). Із появою займенників чи (рідше) іменників у давальному відмінкові в таких конструкціях з'являється вказівка на особу, з якою відбувається певна психічна чи фізична зміна, тобто особа конкретизується. Такі речення легко можна трансформувати в двоскладні, пор.: *Mnie się zdaje – Ja przepuszczam, sądzę; Spało mi się dobrze – Spałem dobrze*.

Загалом значення узагальненості особи в польській мові визначається контекстом, ситуацією, а не тільки внутрішньою структурою речення.

ВИСНОВКИ

Здійснене комплексне дослідження семантико-граматичної категорії особи в сучасній польській мові дало змогу зробити такі висновки та узагальнення:

1. У сучасному мовознавстві нема єдиного погляду на сутність категорії особи та засоби її вираження в різних слов'янських мовах, у польській зокрема. У полоністиці категорія особи розглядається найчастіше як явище морфологічне, тобто як категорія дієслова чи займенника, рідше – іменника; як явище синтаксичне – здебільшого в контрастивних дослідженнях із синтаксису, що й зумовило необхідність цілісного аналізу семантико-граматичної категорії особи в польській мові.

2. Семантика синтаксичної особи виявляється у процесі взаємодії різних засобів вираження: морфологічних, лексико-граматичних, конструктивно-синтаксичних, інтонаційно-синтаксичних. Синтаксична особа в польській мові спирається передусім на особу морфологічну, але не тотожна їй і виходить далеко за її межі, відрізняючись від неї багатоаспектністю, що й зумовило розмежування понять „морфологічна особа” і „синтаксична особа”.

3. Синтаксична категорія особи – це обов'язкова складова речення, що проявляється експліцитно чи імпліцитно й належить реченню в цілому, а не окремим його елементам. Синтаксична особа належить до числа предикативних, оскільки разом із модальністю і темпоральністю виражає

відношення повідомлюваного до дійсності й формує речення як комунікативну одиницю. У кожному реченні предикативним є тільки одне значення синтаксичної особи, що виражається компонентами предикативної основи. Всі інші засоби вираження дейктичного значення особи, що не входять у граматичну основу речення, є непредикативними. Таким чином, суть синтаксичної особи не зводиться тільки до вираження предикативності.

4. Незважаючи на певні розбіжності, загальноприйнятою є думка про тричленну парадигму категорії особи, в якій стійкою є внутрішня опозиція: 1-а і 2-а особи / 3-я особа. 3-я особа за своєю природою і функціями суттєво відрізняється від 1-ої та 2-ої, однак вона не може бути вилучена зі структури категорії синтаксичної особи, оскільки, позначаючи предмет повідомлення, опосередковано є учасником комунікативної ситуації.

Дієслівна особова форма у польській мові, передаючи інформацію і про дію, і про особу-виконавця або носія цієї дії чи стану, вважається самодостатньою. Це зумовлює елімінацію підмета-займенника у формі 1-ої та 2-ої особи однини і множини, причину якої вбачають, окрім історичних чинників, у надлишку інформації. Самодостатність дієслівної форми у польській мові особливо виразно виявляється у формах минулого часу та умовного способу, в яких, на відміну від української мови, закінчення є виразниками не лише роду і числа, а й особи.

Категорія особи в займенникові – синтаксично незалежна категорія, а категорія особи дієслова – синтаксично залежна. Особа в польському реченні для 1-ої і 2-ої осіб, що становлять ядро категорії особовості, є категорією морфологічною, а для анафоричної 3-ої особи – морфолого-синтаксичною.

5. У множині особа виражається розширено і є чинником не множинності, а необмеженості. Особливістю польської мови у порівнянні з іншими слов'янськими є те, що 3-я особа множини польського особового займенника має дві форми: чоловічо-особову (*oni*) і нечоловічо-особову (*one*), пор.: *Oni tam byli* – *One tam były* з нейтральним українським *Вони там були*. Займенники *on*, *ona*, *ono* і *one* вказують як на предмети, так і на осіб, а *oni* – тільки на осіб, тобто із форм 3-ої особи тільки *oni* завжди і всюди особові.

На поняттєвому рівні поділ на особи є своєрідним ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий 1-ій особі однини, мінімальний – 3-ій особі множини. Втрачаючи пряме відношення до конкретної особи (осіб), конгруентні займенниково-дієслівні форми набувають здатності виконувати вторинні функції, що стосуються їхніх переносних значень.

6. Категорія особи в іменнику в семантико-функціональному сенсі виконує не тільки сигніфікативну (позначення особи в класі власних і загальних назв людей), але й синтагматичну функцію (визначає особові форми дієслова, координовані з іменниками та субстантивованими частинами мови; впливає на

форму залежних від них прикметників, дієприкметників, деяких числівників, займенників тощо). Специфічним для польської мови є протиставлення осіб чоловічої статі іншим істотам і предметам, що об'єктивувалося в особливу категорію особи чоловічої статі – персональності (*osobowości*), чоловічо-особову форму.

Одним із засобів вираження категорії синтаксичної особи в системі граматичних категорій іменника є відмінкова словоформа в позиції суб'єкта. Суб'єктне значення є основним функціональним значенням називного відмінка, що ідентифікує не-учасника комунікації (3-ю особу). Натомість кличний відмінок вказує на адресата мовлення (2-у особу). Розрізняємо суб'єктне і несуб'єктне значення вокатива. Суб'єкт, виражений іменником у непрямому відмінку (найчастіше в давальному або родовому, рідше – в іншій прийменниково-відмінковій формі), завжди має відтінок об'єктного і навіть обставинного значення.

7. Синтаксична категорія особи є багатоаспектною категорією, найважливішою ознакою якої є дейктичність, тобто вказівка на учасників мовленнєвого акту. Адресант і адресат є ключовими поняттями висловлення, вказівка на їх протиставлення або відсутність такого протиставлення (тобто дейктичне значення) є одним із основних і обов'язкових ознак речення. Дейктичне значення синтаксичної особи ґрунтується на опозиції „учасник мовлення” (1-а і 2-а особа) / „не-учасник мовлення” (3-я особа).

Кожне з дейктичних значень має свої спеціалізовані показники і засоби репрезентації. Дейктичне значення 1-ої особи в польському реченні виражається передусім особовими формами дієслова і особовими займенниками *ja* і *ty*. Другоособову парадигму становлять займенники *ty* і *wy*, кличний відмінок у ролі суб'єктного звертання, гонорифікативні займенники *pan* / *pani* та інші назви титулів, а також дієслова в 2-ій або 3-ій особі. Дейктичне значення 3-ої особи є менш визначеним, на відміну від значень 1-ої та 2-ої особи, оскільки не вказує на безпосередніх учасників спілкування. Третьоособову парадигму утворюють займенники 3-ої особи, називний відмінок іменника (чи будь-якої субстантивованої частини мови) й дієслова у формі 3-ої особи.

8. Агенсивне значення є компонентом об'єктивного плану категорії синтаксичної особи і відображає відношення „діяч-дія”, при цьому діяч може бути представлений як означений, неозначений або узагальнений. У результаті нейтралізації протиставлення за особами виникає узагальненоособовість, а при відсутності такого протиставлення – безособовість. Граматична безособовість – це теж предикативне значення синтаксичної особи. Поділ речень на агенсивні й дезагенсивні не збігається з їх поділом на особові й безособові.

9. Означеність особи-діяча виражають двоскладні, означено-особові, безособові та інфінітивні речення, у структурі яких експліцитно чи імпліцитно є

вказівка на джерело дії чи носія стану. Існують різні способи репрезентації означеного агенса: морфологічний, лексико-морфологічний, морфолого-синтаксичний, контекстуально-ситуативний, інтонаційно-синтаксичний. На означеність особи в польській мові вказують передусім особові закінчення дієслів-присудків у формах 1-ої та 2-ої особи однини та множини (морфологічний спосіб) разом з особовими займенниками відповідної особи (у такому разі слід говорити про лексико-морфологічний спосіб) або без них. При морфолого-синтаксичному способі конкретний діяч виражається не називним, а непрямыми відмінками іменників та особових займенників.

10. Значення неозначеності особи-діяча виражається лексичними і граматичними засобами. До лексичних належать: неозначені займенники *ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek, byle kto, byle co*; предикативні пасивні дієприкметники зі значенням результативного стану в поєднанні з трьома особово-часовими формами зв'язок *być* або *zostać*. Ізосемічним засобом реалізації семантики неозначеності агенса є односкладні неозначено-особові речення, а також предикативні форми на *-no, -to*. Неозначеність суб'єкта-агенса має градаційний характер, залежить від семантико-синтаксичних особливостей речення і виявляється в контексті або в мовленнєвій ситуації.

11. Узагальненість діяча виражають односкладні й двоскладні конструкції, в яких нейтралізовано протиставлення по лінії особи. Продуктивним способом репрезентації узагальнено-особової семантики є однойменні односкладні речення (у польській термінології – з *podmiotem domyślnym*); двоскладні речення з підметом, вираженим іменником *człowiek* з узагальненим значенням або займенниками *wszyscy, każdy, żaden, nikt, nic*, які вказують на всю сукупність істот або неістот якогось класу, підметами-займенниками *ty, wy, my*, що вказують не на конкретну особу чи осіб, а на всяку, будь-яку особу; ергативні конструкції з *się* на кшталт *mówi się*. Загалом виокремлюємо різні вияви узагальнення, виділяючи ядро таких конструкцій та периферію узагальненості особи, яка є практично безмежною і визначається зазвичай контекстом, ситуацією, а не внутрішньою структурою речення.

12. Дезагенсними вважаємо незначну групу речень, що не відображають відношення „дія – діяч”. Це речення з нульовим суб'єктом, що виражають стан природи чи процес у довіклілі на кшталт *Na dworze szybko się ściemniało; W tym wieku trudno o coś stałego*.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні цієї категорії в іменних та вигуківих конструкціях з імперативним значенням, у бездієслівних еліптичних реченнях тощо (ці висловлення в польській мові мають назву *rownoważniki zdań*). Значний інтерес матиме зіставне дослідження категорії синтаксичної особи та засобів її реалізації в польській та українській мовах, а також вивчення синтаксичної особи як суб'єктивного явища, що репрезентує позицію мовця, формує модусну організацію речення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Корпало О. Р. Семантика грамем мовця і адресата в українській та польській мовах / Оксана Корпало // Тенденції розвитку української лексики та граматики. – Ч.1 / за ред. І. Кононенко, І. Митник, С.Романюк. – Варшава – Івано-Франківськ, 2014. – С. 293 – 301.
2. Корпало О. Р. Ядерна зона поля синтаксичної особи в українській і польській мовах / Корпало О. Р. // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. – К: „Освіта України”, 2014. – С. 87-93.
3. Корпало О. Звертання як засіб репрезентації синтаксичної особи / Корпало О. // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип.721. Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці, 2014. – С. 24-26.
4. Корпало О. Р. Категорія синтаксичної особи в інфінітивному реченні сучасної української мови / Оксана Корпало // Наукові записки. – Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2014. – С. 118-122.
5. Корпало О. Р. Суб'єктні і безсуб'єктні безособові речення у польській та українській мовах / Оксана Корпало // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 732-733. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2014. – С. 168-172.
6. Корпало О. Р. Семантика грамем не-учасника комунікації в українській і польській мовах / Оксана Корпало // Українознавчі студії. – № 15 - 16 / 2014 -2015. – Івано-Франківськ. – С.285 – 290.
7. Корпало О. Р. Категорія особи в іменнику в польській та українській мовах / Оксана Корпало // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. 42-43, 2014-2015. – С.204-208.
8. Корпало О. Р. Іменник у позиції суб'єкта як засіб вираження категорії синтаксичної особи в українській і польській мовах / Корпало О.Р.// Одеський лінгвістичний вісник. – 2015. – Вип. 5. – Т. I. – С.77-80.
9. Корпало О. Дейктивно-анафорична функція грамеми не-учасника комунікації в польській мові / Оксана Корпало // Рідне слово в етнокультурному вимірі. – Дрогобич: Посвіт, 2015.– С. 89-96.
10. Корпало О. Предикативні форми на *-no*, *-to* і неозначеність особи в польській мові / Оксана Корпало // *Studia methodologica*. – Issue 41, Summer 2015. – Ternopil': ТНПУ імені В. Гнатюка, 2015. – С. 73-78.
11. Корпало О. Р. Синтаксична особа в системі української та польської мов // Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов: [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – Київ – Івано-Франківськ – Варшава: Вид-во Прикарпатського національного ун-ту імені В. Стефаника, 2015. – С. 227-240.
12. Корпало О. Р. Узагальненість особи в конструкціях з *się* у польській мові / О.Р. Корпало // Прикарпатський вісник НТШ: Серія „Слово”. – № 2 (30), 2015. – Івано-Франківськ. – С. 136-143.
13. Корпало О. Неозначеність особи в польській мові / Оксана Корпало // Вісник Львівського національного ун-ту. – Вип. 63, 2015. – С. 77-83.

14. Корпало О. Значення узагальненості особи в польській мові / Оксана Корпало // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 770. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2015. – С. 192-196.
15. Корпало О. Семантика займенникової категорії особи в польській мові / Оксана Корпало // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. 44-45, 2015-2016. – С. 101-105.

АНОТАЦІЯ

Корпало О. Р. Семантико-граматична категорія особи в польській мові. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.03 – слов'янські мови. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2017.

У дисертації здійснено комплексний аналіз семантико-граматичної категорії особи в польській мові як міжкрівневої категорії. Опіраючись у реченні на морфологічну особу (словозмінну категорію особи дієслова, лексико-граматичну категорію особи займенника та іменника), синтаксична особа за своєю граматичною природою відрізняється від неї значенням, засобами вираження, багатоаспектністю. Мотивуючи статус категорії синтаксичної особи, опираємось на те, що синтаксична семантика – це передусім семантика відношень.

У роботі з'ясовано, що категорія синтаксичної особи має предикативний і непередикативний статус; запроваджено поняття „суб'єктне” і „несуб'єктне” значення кличного відмінка; охарактеризовано структурні різновиди речень із семантикою означеності, неозначеності й узагальненості у польській мові, що об'єктивуються різнорівневими засобами (лексичними, морфологічними, синтаксичними, інтонаційними) з єдиним семантичним значенням.

Ключові слова: особа, суб'єкт, агенс, предикативність, морфологічна особа, синтаксична особа, дейктичне значення, агенсивність, дезагенсність, означеність, неозначеність і узагальненість особи.

АННОТАЦІЯ

Корпало О. Р. Семантико-граматическая категория лица в польском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.03 – славянские языки. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, 2017.

Диссертация посвящена комплексному исследованию семантико-граматической категории лица в польском языке. В работе дифференцированы понятия „морфологическое лицо” и „синтаксическое лицо”. Опираясь в предложении на морфологическое лицо, синтаксическое лицо по

своей грамматической природе отличается от соответствующих морфологических категорий значением, средствами выражения, многоаспектностью. Категория синтаксического лица принадлежит предложению, а не его отдельным элементам и проявляется (эксплицитно или имплицитно) в любом предложении, то есть является его обязательной составляющей.

Мотивируя статус категории синтаксического лица, принимаем во внимание тот факт, что синтаксическая семантика – это в первую очередь семантика отношений. Синтаксическое лицо относится, наряду с модальностью и темпоральностью, к категориям, формирующим предикативность. Однако ее сущность не сводится только к выражению предикативности, поскольку внутри категории синтаксического лица выделяются и непредикативные значения.

Дейктическое значение синтаксического лица основывается на оппозициях адресант (1-ое лицо) – адресат (2-ое лицо); участник речи (1-ое и 2-ое лицо) – неучастник речи (3-е лицо). В результате нейтрализации противопоставления по лицу возникает обобщённоличность, а при отсутствии противопоставленности – безличность. Каждое из дейктических значений синтаксического лица имеет свои специализированные показатели и средства репрезентации. При указании в предложении на несколько грамматических лиц лишь одно, выражаемое элементами грамматической основы, является предикативным.

В польском языке выделяются агентивные и дезагентные предложения. В агентивных конструкциях, субъект-агента представляется конкретно, неопределённо или обобщённо, при этом во внимание принимаются не только предикативные значения синтаксического лица. Дезагентными являются предложения, не отражающие отношения „деятель – действие”. Деление предложений на агентивные и дезагентные не совпадает с делением на личные и безличные.

Значение определённости лица выражают двусоставные, определённо-личные, безличные и инфинитивные предложения, в структуре которых эксплицитно или имплицитно существует указание на конкретный источник действия. Значение неопределённости выражается двусоставными предложениями с местоимениями-подлежащими *ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek, byle kto, byle co*; с составным именным сказуемым (связочный глагол *być* или *zostać* в соединении с пассивным причастием). Изосемическим средством реализации семантики неопределённости агента являются односоставные неопределённо-личные предложения, а также предложения с предикативными формами на *-no, -to*. Значение обобщённости лица выражают двусоставные (конструкции с подлежащим, выраженным местоимениями *wszyscy, każdy, żaden, nikt, nic*) и односоставные предложения (с *podmiotem domyślnym* и эргативные конструкции с *się* типа *mówi się*), в которых нейтрализовано противопоставление по линии лица. Результаты исследования могут быть использованы в дальнейших изучениях семантических аспектов грамматики.

Ключевые слова: лицо, субъект, агенс, предикативность, морфологическое лицо, синтаксическое лицо, дейктическое значение; агентивное, дезагентное значение; определённая, неопределённая и обобщённость лица.

SUMMARY

Korpalo O. R. The semantic-grammatical category of person in the Polish language. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in philology: specialty 10.02.03 – Slavic languages. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2017.

The thesis focuses on the complex analysis of the semantic-grammatical category of person in the Polish language; the above category is viewed as an interlevel one. In the sentence, the syntactic person depends on the morphological person (the inflectional category of person in the system of the categories of Verb, the lexical-grammatical category of person in the system of the categories of Pronoun and Noun); yet in terms of its grammatical characteristics, the former differs from the latter in meaning and means of expression; additionally, the syntactic person is a multidimensional category. The status of the category of the syntactic person is grounded in the concept of syntactic semantics as first and foremost the semantics of relations.

I argue that the category of the syntactic person has predicative and non-predicative status; the vocative case has the ‘subjective’ (‘agentive’) and ‘non-subjective’ (‘non-agentive’) meaning; in the Polish language, there exist specific sentence patterns with definite semantics, indefinite semantics, the semantics of generalization and the interlevel (lexical, morphological, syntactic, prosodic) means of their representation with a common semantic component in their meanings.

Key words: person, subject, agent, predicativity, morphological person, syntactic person, deictic meaning, agentivity, non-agentivity, definiteness, indefiniteness and generalization of person.